

Kelâm'ın Ana Konularına Birûnî'nin Bakışı

Mehmet İLHAN*

Al-Biruni's Approach to Major Themes of Teology

Citation/©: İlhan, Mehmet, (2013). Al-Biruni's Approach to Major Themes of Teology, Milet ve Nihal, 10 (3), 225-248.

Abstract: Al-Biruni is one of the prominent Muslim-Turk scholar who studied on different disciplines such as history, astronomy, mathematics, jeology, pharmacy etc. Especially his approach to different cultures, religions and religious sects is very interesting from the theological perspective also. For he rejects every kinds of "taqlid" and choses "tahkîk" as a title of his master work, Tahkiku ma li'l-Hind. He adopted as a motto "try to understand the others correctly -even against you- before judging them". His way of explaining subjects is simple, understandable and comparative. We can say that he is a good example for today's scientists even he lived ten centuries ago.

Key Words: Al-Beruni, Epistemology, Divinity, Eschatology, Theology.

Atıf/©: İlhan, Mehmet, (2013). Kelâm'ın Ana Konularına Birûnî'nin Bakışı, Milet ve Nihal, 10 (3), 225-248.

Öz: Ebu Reyhan el-Birûnî pek çok sahada kendini yetiştirmiş önemli bir Müslüman-Türk âlimdir. Birûnî'nin Kelâm disiplini açısından özellikle farklı din ve mezheplere karşı yaklaşımı hayli dikkat çekmektedir. O, taklîde

* Yard. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kelam Anabilim Dalı [mehmet.ilhan@deu.edu.tr]

karşı çıkmış ve en önemli eserlerinden birine isim olarak "Tahkîk"i seçmiştir. Bir hüküm vermeden önce birinci elden sahih bilgiye dayanmayı, muhalif bile olsa önce karşıdakinin ifade ettiğini doğru anlamayı şiar edinmiştir. İnançla ilgili tutum ve davranışlardan bahsederken onların altında yatan birtakım sâiklere de temas etmiştir. Bahsettiği konunun anlaşılması için sade, anlaşılır bir dil kullanmış ve karşılaştırmalara sıkça başvurmuştur. Bu tavrıyla günümüz ilim adamları için de güzel bir örnektir.

Anahtar Kelimeler: Bîrûnî, Epistemoloji, Ulûhiyet, Meâd, Kelâm.

Giriş

Kelâm ilminin konusunu genel olarak ulûhiyet, nübüvvet ve meâd başlıkları altında toplamak mümkündür. İnsanın inancını delillere ve sağlam bilgiye dayandırmasına yardımcı olma ve böylece onu taklitten kurtarıp tahkîke yönlendirme dünya ve âhîret saadetini temin etme bu ilmin gayesi olarak ifade edilebilir. Müslümanlar, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren fetihlerle genişleyen topraklarda gün geçtikçe artarak Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, Budizm, Maniheizm gibi dinlerin mensuplarıyla temas halinde olmuşlardır. Bunlara karşı İslâm'ın anlatılması ve gerektiğinde savunulması için öncelikle onların inançları hakkında doğru bilgi edinilmesi elzem hâle gelmiştir.

Astronomiden Matematiğe, Jeodeziden Tarihe pek çok sahada hemen herkesin haklı takdirlerini kazanmış olan Bîrûnî'nin Müslüman ilim dünyasına hiç şüphe yok ki en önemli katkılarından biri, hem örnek bir ilim adamı modeli sergilemesi hem de onlara farklı dinler ve mensuplarının inanç ve kültürleriyle ilgili sahih ve birinci elden bilgiler sunmasıdır.

Biz Kelâm ilminin konu ve amacı çerçevesinde Bîrûnî'nin özellikle *Tahkîku Mâli'l-Hind min Makûletin Makbuletin fi'l-Akl ev Merzûle*¹

¹ "Hintlilerin Değerli ve Değersiz Görüşlerinin İncelenmesi" şeklinde dilimize çevrilebilecek olan bu eser, Edward Sachau tarafından 1880'li yılların başlarında tahkik edilerek, Almanca'ya (1883-1884) ve Al-Beruni's India adıyla İngilizce'ye (1887-1888) çevrilmiş; hem Arapça tahkikli neşri hem de çevirileri, daha o yıllarda Batı'da yayımlanmıştır. Kitabın Paris Milli Kütüphanesindeki nüsha esas alınarak hazırlanan başka bir Arapça baskısı ise, 1958 yılında Hindistan Maarif Bakanlığı'nun yardımlarıyla Haydarabad'da yapılmıştır. 30 Eylül 1932 tarihinde Kıvameddin Burslan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ancak bu tercüme Arap harfleriyle yazdığı notlar şeklinde Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde kalmıştır. Ali İhsan Yitik, eseri Burslan ve Sachau'nun çevirilerinden de

adlı eserini dikkate alarak görüşlerinden istifade etmeye; Kelâm ilmi açısından onun bazı fikirlerinin günümüze yönelik çağrıştırdıkları üzerinde bazı değerlendirmelerde bulunmaya çalışacağız. Öncelikle Birûnî'nin ilmi şahsiyetine ve bilgi metodolojisine dair bazı görüşlerine dikkat çekmek istiyoruz.

İlmî Tutumu

Taklitten ve bağınazlık uzak durup araştırmaya önem verilmesi gerektiğini her fırsatta vurgulayan Birûnî bunun en güzel örneklerini bizzat sergilemiştir. Ona göre ilim yolu zor, çetin, meşakkatli bir süreçtir. Ancak bazı hususlara dikkat edilirse, bu imkânsız değildir. Özellikle beşerî ilimlere merak duyan kişi öncelikle içini saplantılardan, kötü huylar ve bozuk inançlardan arındırmalıdır. Zira bunlar insanın gözünü kör, kulağını sağır eder; onun hakkı ve hakikati görmesini engeller. Körü körüne bağlanmak, başkasını alt etme arzusu, kendi hevâ ve hevesinin, makam-mevki ihtirasının peşine takılma gibi huylar ilim yolcusuna yakışmaz. Yapılması gereken en yakın sahih bilgiye ulaşmak, bunun için sahasında otorite olan âlimlerin söz ve eserlerine başvurmaktır.

Birûnî, olaylara sadece belli bir disiplin açısından bakmanın yol açtığı ve günümüzde uzman cehaleti denilen durumdan uzak kalmayı başarmıştır. Olaylara cebir, geometri, astronomi, jeodezi, tıp, jeoloji, kronoloji, dinler tarihi, coğrafya, fizik, biyoloji, sosyoloji, iktisat, tarih, etnoloji, siyaset, mitoloji, din gibi pek çok pencereden ve bulunduğu çevrenin örf-adetlerini dikkate alarak bakma başarısını gösterebilmiştir. Ezberden değil araştırmadan yana olmuş, haberlerini doğrudan yazılı kaynaklara ya da şahitlere dayandırmıştır. Bizzat görüşmeler yapabilmek ya da kaynaklardan tahkik edebilmek maksadıyla Arapça, Farsça, İbranice, Rumca, Süryanice gibi dilleri öğrenmiştir.²

Objektif tenkidin en önemli özelliği muhatabın görüşlerini doğru ve tarafsız bir şekilde tespit edebilmektir. Fetihler sonrasında özellikle Gazneli Mahmut sonrası Müslümanların karşılaştıkları kültürlerden birisi Hint alt-kıtasına ait olanlardır. Birûnî, Gazneliler

istifade ederek günümüz Türkçesine aktarmış ve yayına hazır hale getirmiştir. Biz de makalemizde zikredilen çalışmalar yanında bu tercümeden de istifade ettik. Sayın hocamıza bu bakımdan teşekkür ederiz.

² Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara-1991, s.48-49

tarafından kuzey-batı bölgelerinin ele geçirilmesinden sonra Hindistan'a gitmiş, orada Sanskritçe öğrenmiş³ ve böylelikle Hint bilimlerini, örf ve âdetlerini doğrudan ve detaylı bir şekilde inceleme imkanı⁴ bulmuştur.⁵ Bu kültürün Müslümanlar tarafından (aslında diğer inanç mensupları tarafından da diyebiliriz) doğru anlaşılmasında Bîrûnî'nin yazmış olduğu *Tahkîku Mâli'l-Hind* adlı fevkalâde

³ Bîrûnî, Hint dilini öğrenmenin bu kültürü tanımada anahtar konumda bulunduğunu ancak bu işin hayli zor olduğunu *Tahkîk*'in başında şöyle ifade etmektedir: "Hint dilinin zorluğu ve yabancılığı kendine özgüdür. Zira bir kimse dillerini öğrenerek onlarla iletişim kurmaya çalışsa da bunu kolaylıkla başaramaz. Sanskritçe, Arapça gibi hem geniş hem de derindir. Bir şey türemiş (müştak) ve yalın (câmit) birçok şekilde isimlendirildiği gibi aynı kelime, çok farklı manalarda kullanılabilir. Bu durum doğal olarak, kastedilen anlamı tayin etmek için bu isme bazı sıfatlar eklemek zorunda bırakır. Bir kelimenin neyi ifade ettiğini anlamak, ancak onun cümle içindeki anlamına vâkıf olmak, onun öncesi ve sonrasını bilmekle mümkün olabilir. Gerçekte, bir dil için ayıp ve eksiklik sayılan bu durum, Hintliler için iftihar vesilesidir." Bunun yanında yine Bîrûnî'nin tespitiyle Hint dilinin halk tabakası tarafından kullanılan basit yapıda olanı haricinde ancak ilim adamları ya da dilde maharet sahibi olanların anlayabileceği bir türü daha vardır. Özellikle bu ikinci türün hem dinlenildiğinde anlaşılması hem telaffuzu hem de Arap alfabesiyle yazıya dökülmesi hayli zor olan hususlardır. Bütün bunların yanına Hintlilerin ilmî eserlerinin çoğunu manzum olarak kaleme almaları ve vezni tutturmak için kelimeler üzerinde birtakım tasarruflarda bulunmaları da eklenince Hint dilinin anlaşılması onların din vb konulardaki görüşlerini anlamadaki önemli engellerden biri olmaktadır. Bîrûnî, *Tahkîk*, s. 9; Edward Sachau, *Alberuni's India*, Delhi-2007, I/17.

⁴ Bîrûnî Hindistan'daki ilk günlerinde Hint müneccimlerinin yanında acemi talebeler gibi el pençe divan durduğunu, ancak zamanla onların dillerini, terminolojisini öğrenince onlara hatalarını ve hesaplamalarda izlenmesi gereken usulleri öğrettiğini ifade ettikten sonra olanları şöyle anlatır: "Bunun üzerine hayretler içinde kalarak başıma üşüştüler ve benden öğrenmeye başladılar. Her zaman bana Hintlilerden kimlerle karşılaştığımı ve hangi panditlerden (Bilgin) ders aldığımı soruyorlardı. Israrlı sorulara bazen kısa cevaplar veriyor, çoğu zaman da susuyordum. Böylece aralarında kendimi yüksek tutuyordum. Sonunda bana büyücü bile dediler. Öyle ki beni kendi dilleriyle büyüklerine tanıtırken "umman" veya "sirkeden bile daha keskin su" diyerek tanımlıyorlardı." Bîrûnî, *Tahkîk*, s.13; Sachau, *Alberuni's India*, I/24.

⁵ Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, s. 17-30.

önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.⁶ O, Arapça olarak kaleme aldığı bu eserini Sind, Pencap, Kabul ve Gazne gibi farklı bölgelerde Hindularla iç içe yaşayan Müslümanlara yardımcı olmak amacıyla telif etmiştir.⁷ Bu husus bizce Kelâm açısından da son derecede önem taşımaktadır. Zira Müslüman ilim adamına yakışan tutum, beğenirse veya hak kabul etmese bile bir görüşü öncelikle doğru bilmek ve sonra tenkid etmektir. Bu meyanda Birûnî'nin *Tahkîk*'ten önce varlıkların kaynağı ve tanımına dair *Sankhya*; ruhun maddi/be-densel engellerden kurtuluşuna ilişkin *Patanjali* isimli Hinduizme ait iki önemli eseri de Arapçaya tercüme ettiğini hatırlayabiliriz.

Bîrûnî öncelikli hedef ve yöntem olarak Hinduların eserlerinden alıntılar yapmayı ve böylece kendi kabullerine ve kavrayışlarına göre Hint inancı ve kültürü hakkında bilgi sunmayı benimsemiştir. Birûnî için bu, son derecede önemli bir husustur. Nitekim *Tahkîk*'i yazış gerekçesinden bahsederken, Müslümanların hem kendi aralarında mezhep taassubundan uzak kalarak birbirleri hakkında fikir beyan etmeleri gerektiğini hem de diğer din mensuplarına karşı objektif ve sahih bilgilere dayanmaları gerektiğini günümüzden asırlar önce şöyle dile getirir:

Bir gün üstat Ebu Sehl Abdülmun'im b. Ali et-Tiflisî'yi ziyarete gitmiştim. Onun, Mu'tezile mezhebinin "Allah bizatihi âlimdir" görüşünü "Allahın bilgisi yoktur" şeklinde yorumlayarak söz konusu mezhebi lekelemek ve halkı Mu'tezilî âlimlere karşı kıskırtmak için eser kaleme alan yazar ve râvileri lanetlediğini gördüm. Ben de, bu öyle umumi bir belâdır ki, hasmının veya muhaliflerinin mezhebini nakledenlerden çok az kimse bu belâdan kurtulabilmiştir. Tezyif maksadıyla yapılan böyle tahrifler aynı din içindeki farklı mezheplere dair ise, aradaki yakın ilişki ve öğretilere aşinalık

⁶ Meselâ Lawrence Tahkîk'ten hareketle Birûnî'yi Hindolog olarak nite-ler. Bkz. Bruce B. Lawrence, "Biruni, Abu Rayhan viii. Indology", Encyclopaedia Iranica, Vol. IV, Fasc. 3, ss. 285-287; Ayrıca bkz. E. Sachau, *Al-Beruni's India*, I, XXII-XXIII; Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, ss. 62-63, 91, 118.

⁷ Birûnî'ye göre *Tahkîk*, Müslümanların başka hiçbir kaynağa ihtiyaç duymadan bütün Hint inanç ve uygulamalarını öğrenebilecekleri ayrıntılı bir eserdir. Birûnî, *Tahkîk*, s. 4; Edward Sachau, *Al-Beruni's India*, I/8.

sebebiyle kolayca anlaşılabilir. Genel veya özel nitelikleri bakımından birbirine tamamen yabancı olan, ayrıca aralarında fazla münasebet ve müşâreket olmayan dinler ve düşünceler hakkındaki hatalar ve tahrifler ise ortaya çıkmaz, hep gizli kalır. Elimizdeki makâlât kitapları, mezâhip ve dinler hakkında yazılan neredeyse bütün eserler, bu gibi tahriflerle doludur.⁸

Birûnî'den yaklaşık bir asır önce Ebu'l-Hasen el-Eş'arî de *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde benzer şikâyetleri dile getirmiştir. O da çeşitli din ve mezhepler hakkında eser yazanların yanlış bilgi vermesinden, kendinden başka şekilde düşünenlerin sözünü yanlış aktarmasından; ekleme-çıkarma yapmasından bahsetmektedir.⁹

Birûnî de bu tür yanlış anlama ve saptırmaların mağduru olmuştur. Hocaları gibi kendisi de zındıklıkla itham edilmiş hatta Karmafilik hakkında bir reddiye yazmasına rağmen Karmafilikle suçlanarak sıkıntılı günler geçirmiştir.¹⁰ Bu yanlış tutumun tekrarlanmaması açısından onun tavsiyeleri günümüzdeki araştırmacıların özellikle de Kelâm, Mezhepler Tarihi ve Dinler Tarihi gibi sahalarda kalem oynatanların dikkat etmesi gereken hususlar içermektedir. Buna göre bir araştırmacı herhangi bir mezhebin görüşleri veya din hakkında elbette o mezhep/din mensuplarının anlatımlarına veya mitolojik nevideki kaynaklarına bakarak da bilgi elde edebilir. Ancak bunları mutlak ve sahih bilgi gibi kabul etmemeli bu konuda ihtiyatlı davranmalı, birinci el kaynaklardan mutlaka sağlamalarını yapmalıdır. İncelenen mezhep/dine mensup olmayanların yazdıklarının büyük ölçüde yanlış bilgiler içerebildiği göz önünde tutulmalıdır. Israr ve inatla bu tarz yazılmış kitaplardaki bilgilere dayanırlarsa mahcup olmaları kaçınılmaz olacaktır.¹¹

Birûnî özellikle Hindu inançlarına dair yazılıp çizilenlerin büyük ölçüde eleştiri süzgecinden geçmemiş ikinci el bilgilere dayalı olduğunu ifade eder. Bu konuda bir istisna olarak zikrettiği Ebü'l-Abbas el-İranşehrî'nin Yahudilik, Hıristiyanlık ve Maniheizm gibi

⁸ Birûnî, *Tahkîk*, s. 3; Sachau, *Al-Beruni's India*, I/5-6.

⁹ Ebu'l-Hasen Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*; tsh. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1963, s. 1.

¹⁰ Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, s. 52

¹¹ Birûnî, *Tahkîk*, s. 3; Sachau, *Al-Beruni's India*, I/6.

dinler hakkında tarafsız ve birincil kaynaklara dayalı bilgiler aktardığını fakat onun da Hinduizm, Budizm hakkında verdiği bilgilerin sathî ya da avam tabakasının söylediklerine dayalı olduğu tespitinde bulunur. *Tahkîk*'i yazış gerekçesinden bahsettiği şu ifadeleri de günümüzde farklı din mensuplarıyla bir arada yaşamak durumunda olan Müslümanların ve özellikle Müslüman araştırmacıların; başlıca görevlerinden biri, İslâm'ı doğru anlatmak ve savunmak olan Kelamcıların dikkat etmesi gereken bazı hususları vurgulamaktadır:

Üstat Ebu's-Sehl (Allah rahmet eylesin), o eserleri yeniden gözden geçirip meselenin aynen belirttiğim gibi olduğunu görünce, Hintliler hakkındaki bildiklerimi yazmam konusunda beni cesaretlendirdi. Tâ ki bu bilgiler, Hintlileri reddetmek isteyenlerin de işine yarasın veya onlarla birlikte yaşamak isteyenler için de sermaye olsun.

Üstadın emrine uyarak bu işe başladım. Bildiklerimi yazarken düşmana iftira etmekten sakındım. Ayrıca bir konunun aydınlatılmasına katkı sağlayacağını düşündüğüm noktalarda, bir Müslüman olarak Hint metinlerinden uzun uzun alıntılar yapmaktan da çekinmedim. Bazı alıntıların içeriği açıkça küfür olarak görülse ve doğru yolun yolcuları (Müslümanlar) tarafından reddedilecek nitelikte olsa bile, biz sadece "Hintlilerin inancı böyledir ve bu inancı savunmaya en layık onlardır" diyebiliriz.¹²

Bîrûnî bunu söylerken elbette dinin insan hayatındaki yeri ve öneminin farkındadır. Dinî inançların insan üzerindeki tesiri, örf ve âdetlerden daha köklü ve etkilidir. Bîrûnî, Hintlilerin bazı bölgeleri, nehirleri... temiz ve temizleyici kabul etmelerinden, hac niyetiyle buralarda yıkanıp kendilerince kutsal saydıkları bazı putlara secde etmelerinden, onlara çeşitli kurbanlar sunmalarından; mukaddes saydıkları mekânlara ihtişamlı havuzlar yapmalarından; buraları belli usullere göre ziyaret etmelerinden bahsettikten sonra dinin insan üzerindeki tesiriyle ilgili şu önemli tespitlerde bulunur:

İnsanları bütün bu işleri yapmaya sevkeden şey, örf ve adetlerdir. Ancak dinî emirler insan üzerindeki etkileri bakımından örf ve adetlerden daha güçlüdür. Örf ve adetlerin temelleri araştırılabilir, keşfedilir ve buna göre ya muhafaza edilir ya da terk edilir. Hâlbuki dinî emirler oldukları gibi bırakılır.

¹² Birûnî, *Tahkîk*, s. 4; Sachau, *Al-Beruni's India*, I, s. 6-7.

İnsanların çoğunluğu onlara araştırma ve inceleme sonrasında değil, sadece iman veya taklit ile bağlanırlar. Tıpkı, uzak ve ücra bölgelerde yaşayan insanların, burada doğdukları ve başka bir yer görmedikleri için baba diyarı olarak vatanlarını sevmeleri ve oradan ayrılmakta güçlük çekmeleri gibi, insanların çoğunluğu da dinî emirleri olduğu gibi kabul eder. Bu fiziksel farklılıkların dışında, eğer bir bölge din ve şeriat bakımından daha farklı görülüyorsa, oralarda yaşayan insanların kalplerinde oraya karşı hiçbir zaman sökülüp atılmayacak güçlü bir bağlılık da söz konusudur.¹³

Bilgi Felsefesi

Bilginin kaynağı ve buna nasıl erişileceği, sıhhati gibi meseleler ilmî metodoloji özellikle Kelâm ilmi açısından büyük önemi hâizdir. Haber, duyular ve akıl bilgi kaynaklarımız olarak kabul edilir. Bîrûnî, *Tahkîk* adlı eserinin hemen başında bilgi kaynaklarından olan duyu ve haberle ilgili değerlendirmeler yaparak Epistemoloji konusunda benimsediği tavrı bizlere göstermektedir. Astronomi gibi gözleme ve hesaba dayalı bilimlerde yetkin bir âlim olan Bîrûnî'ye göre görmenin bilgi elde etmede işitmeye/habere kıyasla önemli bir yeri vardır.¹⁴ Gözlem yapanın hadiseyi olduğu anda ve bizzat kendisinin görmesi, bu metodun üstün olan tarafıdır. Bilgiye ulaşmada korkmadan çekinmeden araştırma ve inceleme yapmanın ve şüphelerin üstüne giderek onları bertaraf etmenin önemi büyüktür. Bîrûnî'nin *Tahkîk*'te aktardığı şu hikâye de en sağlıklı bilginin bizzat araştırarak, şüpheleri gidermek sûretiyle elde edilebileceğini gösteren güzel bir örnek olarak değerlendirilebilir. Hikâyeye göre alacakaranlıkta bir iş için yola çıkan mürşid ve müridlerinin önüne karanlıkta ne olduğunu anlayamadıkları bir şey çıkar. Mürşidin bu nesnenin ne olduğuna dair sorduğu soruya birincisi, "Onun ne olduğunu bilmiyorum"; ikincisi, "Bilmiyorum, ayrıca ne olduğunu öğrenecek bir durumda da değilim" üçüncüsü ise, "Şu anda onun ne olduğunu

¹³ Bîrûnî, *Tahkîk*, s. 275; Sachau, *Al-Beruni's India*, I, s.146.

¹⁴ Kelâm metodolojisi açısından da şüphesiz-kesin bilginin derecelerinden biri aynel-yakindir. İnsan bizzat gözlemleyerek elde ettiği bilgiyle haber ve düşüncenin verdiğiinden daha fazla gönül huzuruna erebilir, mutmain olur. Bakara suresinin 260. ayetinde anlatılan Hz. İbrahim'in durumu da buna örnek olarak hatırlanabilir. Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, sadeleştiren: Sabri Hizmetli, Ankara 2013, s. 65-67.

öğrenmeye çalışmak boşunadır. Ancak sabah olunca her şey anlaşılır. Eğer korkunç bir şey ise o, aydınlıkla birlikte gözden kaybolur. Yok, eğer başka bir şeyse onun mahiyetini her halükarda anlarız" şeklinde karşılık verir.

Bu üç öğrenciden birincisi cehalet, ikincisi çaresizlik ve bilme araçlarına sahip olmayış, üçüncüsünü ise tembellik ve cehâlete rıza sebebiyle o cismin gerçek bilgisine ulaşamamıştır. Hikâye şu şekilde tamamlanır:

Dördüncü mürid cevap vermez, bir süre olduğu yerde kalır, daha sonra karaltıya doğru yönelir. Karaltının yanına yaklaştığında, onun bir yükselti üzerindeki kabaklar olduğunu ve kabakların altındaki yükseltinin de canlı bir varlık olmadığını anlar. Çünkü o, özgür iradeyle donanmış canlı bir varlık olsa, kabaklar kendi üzerinde oluşuncaya kadar yerinde sabit kalmazdı diye düşünür. Ama oranın, kötü niyetli birinin gizlendiği bir yer olmadığından da emin olamaz. Bu yüzden biraz daha yaklaşıp ayağıyla bir tekme vurur ve onu yere yıkar. Böylece şüpheleri ortadan kalkmış olarak mürşidine döner ve ona hikâyeyi bütünüyle anlatır. Bu sayede mürşid de öğrencileri aracılığıyla o eşyanın gerçek bilgisine ulaşmış olur.¹⁵

Bîrûnî bu hikâyesinde bizzat müşahade ve deneyin önemini vurgular, ancak bu durum onun nezdinde haberin bilgi ifade ettiği ya da önemsiz olduğu anlamına gelmez. Hatta mahiyetiyle¹⁶, rivayetiyle¹⁷ ilgili sıkıntılar olmasa, haberin üstün olması dahi söz konusu olabilir. Zira görme/gözlem, olayın sadece meydana geliş anına dair bilgi sağlarken haber bunun geçmiş ve geleceğiyle ilgili de bilgi sağlamaktadır. Ancak haberin gerçek bir olayla ilgili olmasının yanında tamamen farazî, hayâlî konular hakkında türetilbilmesi, gerçeğe uygun olmaması gibi bir ihtimâl akılda tutulmalıdır.

¹⁵ Bîrûnî, *Tahkîk*, s. 41; Sachau, *Al-Beruni's India*, I, s.84-85

¹⁶ Bîrûnî'nin ifadesiyle gerçekleşmesi mümkün olan olaylara dair haberlerin doğruluğu veya yanlışlığı aynı derecede mümkündür. Bkz. *Tahkîk*, s.2

¹⁷ Bîrûnî bazı râvilerin belli bir makam elde etmek yahut bir servete kavuşmak gibi kendi menfaati için; bazılarının sevdiği topluma beslediği minnet, düşman gördüğü topluma karşı güttüğü nefret sebebiyle hakkı saklayıp yalana yönelebildiklerini ifade eder. Bazıları da doğruyu söyleyemeyecek kadar cesaretsiz ve korkaktır. *Tahkîk*, s.2

Bu bakımdan rivayetler tahlil edilmelidir.¹⁸ Hintlilerin kefarete anlayışıyla ilgili kendine aktarılan bilgileri değerlendirirken bunun güzel bir örneğini sergilemektedir:

Müslüman ülkelerdeki Hintli köleler memleketlerine ve dinlerine geri döndüğünde, Hintliler, onların kefarete için oruç tutmaları gerektiğini; ayrıca inek tezeği, idrarı ve sütünden oluşan bir karışım içerisine, o karışım mayalanıncaya kadar orada tutulduklarını; daha sonra çıkarıldıklarını ve bu pisliğin kendilerine yedirildiğini birçok kişi bana anlattı. Ben bu rivayetin doğru olup olmadığını Brahminlere sordum ama onlar, bu rivayeti inkâr ettiler ve din değiştiren kişi için hiçbir kefaretin olmadığı gibi, onun eski haline dönmesinin imkânsız olduğunu da iddia ettiler. Böyle bir şey nasıl olsun! Çünkü Sudra sınıfından birinin evinde yemek yiyen Brahmin bile, Brahmin kastından atılır ve bir daha o statüye dönmeyiz.¹⁹

Böylece bize gelen rivayetleri olduğu gibi kabul etmeden önce tahkik etmek, imkân varsa hakkında iddiada bulunulan kişilere sormak ve mevcut bilgilerle söz konusu rivayeti kıyaslamak gerektiğini -daha pek çok örnekte de gösterdiği şekilde- uygulamalı şekilde de göstermiştir.

Taklide Karşı Tutumu

Birûnî araştırmacı ve sorgulayıcı kimliğiyle öne çıkan bir bilim adamıdır. Taklidin yol açtığı yanlışlıkları anlatır ve bunları eleştirir; farklı inançlara ve kültürlere mensup olsalar bile, bilim adamlarıyla avamın durumunun farklı olduğunu en azından olması gerektiğini müteaddid defalar vurgular. Hurafelerden uzak durma konusunda aydınlarla halkın aynı olmadığını ifade ederek bu konuda okumuş

¹⁸ Bu hususları eserlerini kaleme alırken dikkate alan Birûnî'nin söz konusu tutumuyla ilgili Tahkîku mâli'l-Hind'i Almanca'ya ve sonra İngilizce'ye çeviren Edvard Sachau İngilizce tercümesinin önsözünde şöyle der: "*Eserde ne rastgele yazılmış bir cümle ne de gereksizce uzatılmış ifadelere rastlanır. ... Yazar geçmiş dönemlere ait rivayetleri olduğu gibi aktarmak yerine onları farklı kaynaklardan doğrulamaya ve anlamaya çalışmış; akıl ve doğa yasalarına aykırı bulduklarını ise reddetmiştir.*" Sachau, *Al-Beruni's India*, I/xxv.

¹⁹ Birûnî, *Tahkik*, s. 281; Sachau, *Al-Beruni's India*, II, ss. 162-163.

insanlara daha çok sorumluluk düştüğünü ortaya koyar.²⁰

Ayrıca ilmi yazıya dökme âdetinin olmayışı ve eleştiriye kapalılığın, Hintlileri taklide müptela kıldığını ifade eder. Bu kanaatlerinin somut bir örneği olarak Hıristiyanlık öncesi Yunanlıları ve Hintlileri karşılaştırır. Zira iki toplum düşünce ve inanç konusunda birbirine benzemektedir. Hıristiyanlığın ortaya çıkmasından önce putperest Yunanlılar da inanç hususunda Hintliler gibidir. Yani Yunan seçkinleri, dinî ve felsefî konularda Hintli âlimler gibi düşünürken, Yunan halkı, tıpkı Hint halkı gibi putlara tapmaktadır. Ancak Birûnî bu delillendirmenin tashih ve takviye için olmadığını ısrarla vurgular. Çünkü hakikat olmayan şey, hiçbir düzeltme kabul etmeyecektir. Birûnî'nin kriteri hakikattir ve onun gözünde kim olursa olsun hakikatten ayrılmış olanlar ayıdır. Bunun ötesinde Yunanlıların ve Hintlilerin durumunu şöyle mukayese etmektedir:

Ancak Yunanlıların, sadece yaygın hurafelere inanmayan, bilimsel keşifler yapan filozofları da vardır. Aydınların amacı, bilimsel sonuçlara uymaktır. Hâlbuki sıradan halk, cezalandırma korkusu olmadıkça hurafelere ve yanlış görüşlere eğilim gösterecektir.

Hintlilerde ise Yunan filozofları gibi ilmi yazıya dökme geleneği yoktur. Bu nedenle herhangi bir konudaki görüşlerini araştırdığınızda düzenli olmayan karışık fikirlerle karşılaşsınız. Üstelik tüm bu fikirler, cahil halkın önyargıları, geçmiş doğmalar, gelenekler ve batıl inançlarla karışık olmanın dışında, bu dinin ileri gelenlerince her türlü itiraza kapalıdır. İşte bundan dolayı Hintliler arasında taklit yaygındır.²¹

İslam İncancına Yönelen Saldırıları Tespiti

Kelâm ilminin en önemli görevlerinden birinin saf İslâm incancını birtakım bozulmalara karşı muhafaza ve müdafaa etmek olduğunu ve farklı kültürle temasın artması neticesinde bu görevin daha da ehemmiyet arz ettiğini hatırlatmıştık. Burada öncelikli olarak soru ve sorunları tespit etmek, sonra da bunlara uygun şekilde cevap vermek gerekmektedir. Bu görev için Müslümanların en büyük kaynağı-dayanağı hiç şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bîrûnî Kur'ân-ı

²⁰ Kelâm ilmi açısından taklitten tahkîke geçiş Müslümanlar için önemli bir hedeftir. Bkz. Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul 1991, ss.19-20.

²¹ Bîrûnî, *Tahkîk*, s.12. Sachau, *Al-Beruni's India*, I, 25.

Kerîm'in hiçbir kafa karışıklığına yol açmayacak kadar yalın ve açık oluşunu vurguladıktan sonra bazı kötü niyetli insanların İsrâiliyyât nev'inden yorum ve eklemelerle Kur'ân'ın, saf ve açık mesajını bu-landırmaya çalıştıklarından ve İslâm itikadına yönelik diğer bazı fa-aliyetlerinden şu şekilde bahsetmektedir:

Kur'an'ın gerek bu konular gerekse insanların bilmesi gere-ken diğer meseleler hakkındaki ifadeleri, hiçbir te'vile ihtiyaç göstermeyecek kadar açıktır... Kur'ân'ın insanın bilmesi ge-reken konular hakkındaki ifadeleri, diğer dinî sistemlerle, tıpkı iki okun birbirine eşit olması gibi mükemmel bir uyum içerisinde. Bu ifadeler aynı zamanda herhangi bir karışık-lığa yol açmayacak kadar açıktır. Kur'ân tarihteki bir takım tartışmalı konulara veya bunlarla ilgili çözümlere yer ver-mez.

Bununla birlikte İslâmiyet daha ilk dönemlerinden itibaren kalplerinde İslâm'a karşı düşmanlık olan bazı kimselerin hi-lelerine mâruz kaldı. Bu insanlar, zâhirden kendilerini Müslü-man göstererek, saf kalpli Müslümanlara, kendi kitapların-dan, Allahu Teâlâ'nın hiçbir zaman yaratmadığı bir takım şeyler hikâye etmişler, saf Müslümanlar da onlara inanmışlar ve nifaklarına aldanarak bu hikâyeleri kitaplarına yazmışlar-dır. Böylelikle kendileri nezdinde olan doğru şeyleri ve Hak kitabı terk etmişlerdir. Çünkü sıradan insanların kalpleri daha ziyade hurafe ve batıl inançlara meyillidir. Böylece saf İslâm geleneği İsrailiyyatla karışmıştır.²²

Bîrûnî'nin işaret ettiği bir diğer önemli konu, bugün de önemini yitirmeyen ve Ateizm'in "Allah'ın var olmadığı" ya da "âdil olma-dığı"nu iddia edebilmek adına kullandığı kötülük problemi mesele-sidir. O, felaket ya da musibet olarak nitelediği bu problemin İbnü'l-Mukaffa ve Abdülkerim b. Ebi'l-Avcâ gibi "Maniheist zındıklar" va-sıtasıyla Müslümanların başına geldiğini belirtir. Bunların faaliyet-lerini şu şekilde anlatır:

Bu kimseler yeryüzündeki zulüm ve kötülükleri bahane ede-rek, zayıf karakterli kimselerin kalplerine *Vâhid-i Ezelî'nin adaleti ve birliği* hakkında şüphe düşürmüş ve onları *düalizme* yöneltmiştir. Yine bu kimseler, Mani'nin biyografisini insan-lara çok iyi bir şekilde sunmak suretiyle, onları Maniheizm'e sevk etmişlerdir. Böyle kimselerin görüşleri sadece kelâmî

²² Bîrûnî, *Tahkik*, s.132. Sachau, *Al-Beruni's India*, I, s. 263.

alanla sınırlı kalmamış, onun ötesine geçmiştir. Zira onlar insanları kandırmak için dünyanın şekli ve biçimi hakkında kendi kitaplarından değişik görüşler ileri sürmüş ve bu düşünceler zamanla geniş alanlara yayılmıştır. Onlar yukarıda zikrettiğimiz İsrailî haberleri yanlarına alarak, bir dinî sistem meydana getirmişler ve gerçekte böyle olmamasına rağmen onu *İslâm* olarak sunmuşlardır. Üstelik buna karşı çıkan ve Kur'an'ın öngördüğü Ehl-i Sünnet'e bağlı kimseleri²³ kâfir veya sapık olarak isimlendirmişler ve onları ölüme mahkûm etmişlerdir. Onların bütün bu eylemleri, Firavun'un "Ben sizin en yüce Rabbinizim..."²⁴ ve "Sizin benden başka ilahınız olduğunu kabul etmiyorum..."²⁵ sözlerinden daha tehlikelidir. Eğer böyle ayrılıkçı sapık bir görüş uzun zaman devam eder ve egemen olursa, biz doğru yoldan sapabiliriz. Ama biz Allah'a sığınarsak, O, kendisini arayan ve kendisi hakkında hakikati arzulayan kimsenin ayağını kaydıramaz.²⁶

Böylece içten bir takım şüphelerle İslâm itikadını bulandırmaya çalışanların doğrudan cephe alanlara nispetle daha tehlikeli olduğuna işaret etmiş olmaktadır. Nitekim ikincisinin durumu ortadır ve ona karşı tedbir almak daha kolaydır.

²³ Bîrûnî'nin Ehl-i Sünnet'in hangi mezhebine mensup olduğuna dair açık bir ifadesine okuyabildiğimiz eserlerinde rastlamadık. Esasen mezhepten yakından Bîrûnî'nin bunu dile getirmekten kaçındığı da akla gelebilir. Ancak hakkında yürütülen zındıklık suçlamaları mukabilinde Ehl-i Sünnet mensubiyetini, yukarıdakine benzer ifadeleriyle ön plana çıkardığı düşünülebilir. Ancak *Tahkîk*'in hemen başında yer alan "Nasıl ki adalet, doğası gereği sevimli ve güzel olduğundan tercih ediliyorsa, doğru söz de böyledir. Ancak, doğru söylemenin hazzını bilmeyenler yahut doğru söylemenin değerli bir meziyet olduğunu bildikleri halde ondan kaçınanlar için durum farklıdır. Nitekim yalancılığı huy edinmiş birine, "Hiç doğru söylediğin var mı?" diye sorulmuş; o da, "eğer şu anda doğruyu söylemiş olmaktan çekinmeseydim, hayır derdim", demiş. Böyle kimseler, adaletsizlik, zulüm, tecâvüz, yalancı şahitlik, dolandırıcılıkla başkalarının mallarını gasp ve hırsızlık gibi dünyaya ve bütün insanlığa zarar veren şeyleri tercih ederler" (Bîrûnî, *Tahkîk*, s. 3) gibi sözlerinden hareketle en azından husun- kubh konusunda Mattüridîler gibi düşündüğü öne sürülebilir.

²⁴ Nâziât 79/24

²⁵ Kasas 28/38

²⁶ Bîrûnî, *Tahkîk*, s. 132; Alberuni's India, I, ss. 263-264.

Ulûhiyet Tasavvurlarıyla İlgili Tespitleri

Her toplumun, hatta her insanın kendine has bir inanç yapısı olduğundan bahsedilebilir. Zaten herkesin aynı şeyi benimsemesi de beklenilmez. Haddi zâtında bu bir tür zenginlik olarak da düşünülebilir. Hatta Birûnî'nin ifadesiyle "İnsanların bu dünyadaki emelleri farklı farklıdır ve dünyadaki medeniyet de bu farklılık üzerine kurulmuştur."²⁷

Birûnî, insanın kendisine bağlandığı, onu yüce ve üstün kabul ettiği bir varlık inancının yani ulûhiyet fikrinin hemen her toplumda görüldüğünü tespit eder. Tanrı tasavvuru konusunda çeşitli dinlerin mensupları arasında farklılıklar bulunabilir. Hatta aynı dine inananların kendi aralarında da bu konuda bir yeknesaklık söz konusu değildir. Birûnî özellikle ulûhiyete dair inanış, fikir ve anlayışın okumuş-aydın kesim ve halk tabakası arasında başkalıklar gösterebildiğine dikkat çeker. Ona göre bu durumun sebebi aydınların akılla kavranan şeyleri önemsemeleri, araştırma ve incelemeye değer vermeleri; avam tabakasının ise özellikle farklı görüşlerin bulunduğu tek bir görüşte uzlaşma imkânı olmayan konularda sadece duyularla algılananlara yönelip ayrıntılar ile yetinmeleri, araştırma ve inceleme yapmamalarıdır.²⁸

Tahkik'te bunun bir örneğini Hintlilerin durumuyla vermektedir. Öncelikle onların seçkin ve entelektüellerinin Tanrı inancından bahsettikten sonra bunu avam tabakasının görüşleriyle kıyaslar. Tanrı'yı, veren almayan, cömert, müstağni manasında *Isvara* olarak adlandıran seçkin tabakaya göre Tanrı yegâne birlik; O'nun dışında birlik gibi görünen her şey ise gerçekte çokluktur; O'nun varlığı gerçektir, diğer varlıklar O'nun sayesinde meydana gelmiştir. O'nun dışındaki bütün varlıkların yokluğunu düşünmek mümkündür. Ancak O'nun yok, diğer her şeyin var olduğunu düşünmek ise mümtenedir. Görüldüğü üzere buraya kadar Birûnî'nin zikretmiş olduğu hususlar İslâm'daki ulûhiyet-tevhid fikrine hayli uygundur. Ancak avam arasında teşbihe kaçan anlayış ve inanışların olduğu da vakıadır. Bunların arasında Allah'ı çeşitli varlıklara benzetme/teşbih, O'nun bazı nesnelere tezâhür ettiğine inanma/hulûl,

²⁷ Birûnî, *Kitâbu Batenceli'l-Hindî fi'l-halâsi mine'l-emsâl*, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 412a.

²⁸ Birûnî, *Tahkik*, s. 13; Alberuni's India, I, s. 27

O'nu güçlü bir kral gibi düşünme vb birtakım yanlışlıklar başta gelir ki bunların bir kısmına Müslümanlar –daha doğrusu Müslüman olduğu iddiasında bulunanlar- arasında da rastlanmıştır. Bu gibi hurafelerin pek çok toplumda olduğu gibi Hintliler özellikle (*sudra* ve *paryalar* gibi) ilimle uğraşmaktan men edilen sınıfları arasında yaygın bulunur diyen Bîrûnî bu duruma şöyle bir örnek verir:

Hintlilerin *havas* sınıfından birisi Tanrı'yı tenzih etmek için "Tanrı bir noktadır" demiş ve bedensel niteliklerin Tanrı'ya ait olmadığını ifade etmek istemiş. Bunu işiten Hintli, onun Tanrı'yı bir nokta kadar küçük olduğunu söylediğini zannetmiş ve o ifadenin anlamını kavrayamamış. Bununla da yetinmeyip Tanrı'yı daha da büyük olarak tanımlamak istemiş ve "Tanrı, on iki parmak uzunluğunda on parmak genişliğindedir" demiş. Allah'a hamd olsun ki, O bütün bu ölçü ve sayıların üstündedir.

Aynı şekilde "Yüce Tanrı, her şeyi hiçbir yönü gizli kalmayacak biçimde kuşatır" şeklindeki sözü işiten câhil bir Hintli de bir şeyi idrak ve ihata edebilmek görmekle olur; görmek de göz sayesinde mümkündür. İki göz tek gözden hayırlıdır, diye düşünür ve Tanrı'nın mutlak ilmini ifade etmek için O'nu, "bin gözlü bir varlık" olarak tanımlar.²⁹

İslâm Düşünce tarihinde müşebbihe ve mücessime olarak adlandırılan grupların iddialarının en azından bir kısmının altında bu kabil telakkîlerin olduğunu bu meyanda hatırlayabiliriz.

Bîrûnî'ye göre Antik Yunan ve Hint filozofları gibi aydın kesimler gerçekliğin mahiyeti konusunda benzer fikirlere sahiptirler ve fikirleri birçok konuda örtüşür. Dahası, tüm filozofların birleşme noktası saf monoteizmdir ve herkes kadir-i mutlak Tanrıya ibadet eder. Ancak bu durum git gide değişmiş ve sonuçta farklı dinler, felsefe ekolleri ve puta tapıcılık ortaya çıkmıştır. Temelinde ölenin hatırasını yad etme ve geride kalanları teselli etme arzusu yatan puta tapma, zamanla gelişmiş ve bir hata olarak toplumlara yerleşmiştir. Ona göre özellikle sıradan insanlar arasında görülen bu durumun altında somuttan soyuta geçmemek, soyut düşünceler dünyasından uzak kalmak yatmaktadır. Çünkü avam tabakası daha çok

²⁹ Bîrûnî, *Tahkik*, s.15; Sachau, *Alberuni's India*, I, 31-32.

duyularla algılanan şeylere meyleder.³⁰ Yahudi, Hıristiyan ve özellikle Maniheistlerin kitaplarını, ibadet yerlerini resim ve heykellerle doldurmaları bunun bir yansımasıdır. Bîrûnî durumun daha iyi anlaşılması için “Sıradan bir insana veya bir kadına Peygamber’in veya Kabe-i Muazzamanın resmini gösterseniz, onların heyecanlandıklarını ve sevinçten bu resmi öptüklerini, yüzlerine ve bedenlerine sürdüklerini görürsünüz. İşte bu durum, benim bu söylediklerime delildir. Zira onlar resmi görünce sanki resmin sahibini görmüş ve bu sayede hac ve umre ibadetleri yapmış gibi hissederler” diyerek bazı Müslümanların birtakım uygulamalarını da hatırlar. Ona göre “Enbiya, ulema ve melâike gibi muhterem şahısların namuna putlar dikilmesinin en önemli nedeni, işte insanlardaki bu meyildir. Putlar, öldükleri veya kayboldukları zamanlarda sahiplerini hatırlatmak ve onlara karşı saygı ve sevgiyi kalplerde devam ettirmek için yapılmışlardır.” Ne var ki aradan uzun süreler geçince bu sevgi suiistimal edilmiş geçmişin bazı yetkilileri put vb heykellere saygıyı mecbur kılmışlardır hatta bu iş kendilerine peygamber gönderilmeden önce insanların tamamının putperest oldukları iddia edilecek derecede yaygınlaşmıştır.³¹

³⁰ Bîrûnî’nin Gita’dan aktardığı sözler de bu duruma işaret etmektedir: “İnsanların büyük çoğunluğu ihtiyaçlarını elde etmek istediklerinde Tanrı’ya sığınır. Onların hallerinin hakikatini araştırarak olan, Tanrı’yı tanımaktan uzak olduklarını görürsün. Zira Yüce Tanrı kendisini hislerle idrâk etmek isteyen kimselere zahir olmaz. Bundan dolayı insanların çoğunluğu Tanrı’yı bilmezler, onların bazıları hisler dünyasının ötesine geçemez, bir kısmı ise bu dünyanın ötesine geçse bile tanıdığı ve ülfet ettiği şeylere saplanır. Bütün bunların üzerinde doğurmayan ve doğrulmuş olmayan, gözle gerçekliği idrâk edilmeyen ve ilmi her şeyi kuşatan bir zât bulunduğunu anlamaz.” Bhagavat Gita 5/1-2; Bîrûnî, *Tahkik*, s.14; Alberuni’s India, I, 30.

³¹ Bîrûnî’nin aktardığına göre Yahudiler, putperestliğin Hz. İbrahim’in büyük dedesi Serûgh döneminde başladığını söyler. Romalılar ise Romulus’un uygulamasına dayandırır. Buna göre Roma kentini inşa eden iki kardeşten biri Romulus, kardeşi Romanus’u öldürünce uzun yıllar deprem ve savaşların ardı arkası kesilmemiş; Romulus da yaptığından pişman olmuş. Sonunda Tanrı’ya yakarmış ve rüyasında ona sadece kardeşini tahta oturtması şartıyla huzura erebileceği söylenmiş. Bunun üzerine kardeşinin altın bir heykelini yaptırıp onu yanı başına koydurmuş. Bu günden sonra ‘Ben’ yerine ‘Biz şunu şunu emrediyoruz’ demeye başlamış ve bu âdet o günden itibaren kralların kullandığı genel

Bîrûnî Hintliler arasında putperestliğin niçin yayıldığına dair anlatılan çeşitli hikayeleri aktarır ve değerlendirir. Bunlardan en dikkat çekici olanlardan biri Hz. Musâ'nın durumunu andırır bir hikâyedir:

Bir Brahminin, Rabbini görme dışında başka hiçbir isteği olmayan Nârada isimli bir oğlu vardı. Bu çocuk yürürken, her zaman elinde bir asa taşırdı. Eğer onu yere atacak olsa hemen bir yılan haline dönüşür ve çocuk bu sayede birçok mucize gösterirdi. Bundan dolayı o asayı yanından ayırmazdı. Günün birinde Nârada tefekküre daldığı bir sırada uzakta bir nur gördü ve ona doğru gitti. Nurdan şöyle bir nida geldi: "Senin istediğin ve arzu ettiğin şeyin gerçekleşmesi imkânsızdır. Beni ancak böyle görebilirsin, başka türlü görmenin imkânı yoktur" dedi. Bunun üzerine Nârada o yöne baktı ve insana benzer nuranî bir şahıs gördü. İşte bu günden sonra belirli şekli olan putların dikilmesi âdet haline geldi.³²

Bîrûnî, Hintlilerin taptığı bir takım put isimlerinden, onların malzemeleri ve yapım tekniklerinden bahsettikten sonra avam tabakası arasında putu yapan ustaların olası hatalarıyla ilgili inanılan birtakım hurafelerden de bahseder. Meselâ bunlardan bazıları şöyledir:

Fakat o şunu bilmelidir ki, özellikle güneş putunu çok büyük yapmak bölgenin valisine zarar verir, küçük yaparsa da kendisine zarar verir. Eğer putun beli çok ince olursa, bu durum o ülkede kıtlığa; gereğinden fazla kalın olacak olursa, o zaman da felâketlere yol açar"; "Eğer sanatçının elinin kayması sonucu putta bir darbe izi kalırsa, bu, sanatçının bedeninde onu ölüme sürükleyecek bir yaranın açılmasına neden olur"; "Eğer putların omuzları dengeli değil, birisi aşağıda birisi yukarıda ise sanatçının eşi ölür"; "Eğer putun gözünü yukarı baktırırsa, ustanın kör olacağına; aşağı baktırırsa da hayatında pek çok sıkıntıyla karşılaşmasına neden olur.³³

Böylece müellifimiz bu putların anlayışı kıt, eğitimsiz alt sınıf insanlar için dikildiğini göstermek; Hintlilerin Allah için şöyle dursun herhangi bir tabiatüstü varlık için bile bir put yapmadıklarını

bir âdet hâline dönüşmüş. Bîrûnî, *Tahkîk*, s. 53-54; Sachau, *Alberuni's India*, I, 112.

³² Bîrûnî, *Tahkîk*, s.55; Sachau, *Alberuni's India*, I, 116.

³³ Bîrûnî, *Tahkîk*, s.58; Sachau, *Alberuni's India*, I, 1

anlatıp kitlelerin nasıl hile ve tuzaklarla kontrol altında tutulduğunu açıklamak istemiştir. *Gîtâ'*dan aktardığı “İnsanlar benden farklı olan şeylerle bana yaklaştırmaya çalışırlar. Sadaka vermek, hamd etmek, dua ve yakarışlarda bulunarak benim rızamı kazanmak isterler. Ben onların bütün bu yapıp ettiklerini kabul ederim, onlara yardım ederim ve onların amaçlarını elde etmelerini sağlarım. Çünkü ben onlardan müstağniyim” şeklindeki ifadelerle de bu söylediklerini pekiştirir.³⁴

Bîrûnî'nin üzerinde durduğu önemli konulardan birisi de terminolojideki farklılığın fikirleri doğrudan etkilemesi meselesidir:

Gerçekten bazı ifadeler bir dinde hakaret olarak algılandıkları halde, diğerine göre böyle olmayabilir. Aynı şekilde bazı kelimeler bir dilde rahat kullanılabilirler halde, diğerinde onların kullanılması hoş karşılanmaz. Bunun tipik örneği Müslümanların kulaklarında kötü bir çağrışıma olan *tanrılaştırma* (teellüh/apotheosis) kelimesidir. Arap dili incelenecek olursa, Cenab-ı Hak için kullanılan *Allah* lafzı dışındaki bütün isimlerin bir şekilde O'nun dışındaki başka varlıklar için de kullanıldığı; sadece *Allah* (ilah) isminin Cenab-ı Hak'tan başkası için kullanılmadığı görülür. Çünkü bu isim O'na hasır, hatta O'nun ism-i âzamıdır.³⁵

Bunun en bâriz örneklerinden birisi de özellikle Hıristiyanlığın teslis akîdesinin üzerine bina edildiği baba-oğul kelimeleri gelmektedir. Müellifimiz Arapçada oğul kelimesinin her zaman çocuk anlamına yakın bir manaya geldiğini belirterek İslâm'ın babalık ve doğum kavramlarını çağrıştıran bu ifadelerle “Âlemlerin Rabbi”nin bir arada anılmasını asla tasvip etmediğini hatırlatır. Ancak Arapça dışındaki diğer dillerde “baba” hitabı hemen hemen “efendi” anlamına gelmektedir. Hıristiyanlar “oğul” kelimesiyle çoğunlukla İsa'yı anlamakla birlikte bunu başkaları için de kullanırlar. Nitekim bizzat Hz. İsa öğrencilerine “Ey Göklerdeki Babamız!” şeklinde dua etmelerini emretmiş,³⁶ ölümünün yaklaştığını öğrencilerine haber

³⁴ *Bhagavad Gita*, 4/25; Bîrûnî, *Tahkîk*, s. 59; Sachau, *Alberuni's India*, I, 122.

³⁵ Bîrûnî, *Tahkîk*, s. 17-18; Sachau, *Alberuni's India*, I, 36.

³⁶ Ey semavatta olan pederimiz, ismin mukaddes olsun, melekûtun gelsin, irâdâtn semavâtta olduğu gibi yeryüzünde dahi icra olunsun. Matta 6/9.

verirken, kendisinin ve onların babasına gideceğini söylemiştir.³⁷ O, birçok konuşmasında bizzat kendisini ifade eden *oğul* kelimesini *insanoğlu* olarak yorumlamıştır.³⁸

Yahudilerde de benzer kullanımlar söz konusudur. Yahudilere göre Urye'nin karısından doğan oğlunu kaybeden Hz. Davud'u teselli ederken Tanrı, ona aynı hanımdan başka bir oğul (Hz. Süleyman) vereceğini vaat edip şöyle demiştir: "O benim ismime bir beyt inşa edip bana oğul olacak ben de ona peder olacağım."³⁹ Böylece doğacak çocuğu kendi *öz oğlu* edineceğini bildirmiştir. Bîrûnî bu durumu, "İbrance'deki kullanımda Tanrı'nın Süleyman'ı oğul edinmesi (tebennâ) caiz ise, o zaman onu oğul edinen kimsenin baba olması doğaldır" şeklinde değerlendirir.

Bu konuda Maniheistler'de de benzer anlayışların olduğunu belirten Bîrûnî, Hintlilerle ilgili ise şu değerlendirmede bulunur: *Avam* ve bazı mezhep mensupları eş, oğul, kız, gebelik ve doğurmak gibi doğal halleri de Tanrı'ya izafe ederler, hatta bunlarla ilgili çirkin ifadeleri kullanmaktan kaçınmazlar, çünkü câhildirler. Ancak dinlerini korumak ve devam ettirmek için özel olarak eğitilmiş bir sınıf olarak değerlendirdiği Hintli âlimler/Brahminler Tanrı'yı bu sıfatlarla tanımlamaktan kaçınır. Her ne kadar avam çoğunlukta olsa da, hiç kimse onların bu düşüncelerini itibara almaz. Zira Hint düşünce dünyasının özü ve en temel noktası Brahminlerin düşündükleri ve kabul ettikleridir.⁴⁰

Böylelikle Bîrûnî, "Kavramlardaki farklılık, dillerin çeşitliliğiyle izah edilebilir. Manalardaki farklılıkları ise, biz, ya bir Müslüman'ın kabul edebileceği bir fikre dikkatini çekmek ya da temeli olmayan şeyin akıl dışı niteliğine işaret etmek için zikrettik"⁴¹ sözleriyle de işaret ettiği üzere bir Müslüman'ın penceresinden bu

³⁷ İsa ona hitaben: Bana dokunma zira daha pederimin nezdine huruç etmedim. Lakin biraderlerimin yanına varıp onlara söyle benim pederimin ve sizin pederinize ve benim Allah'ım ve sizin Allah'ınıza uruc ederim dedi. Yuhanna 20/17.

³⁸ Bundan böyle insanoğlu kudretullah'ın sağında oturacaktır dedi. Luka 22/69.

³⁹ I. Tarihler, 22/10.

⁴⁰ Bîrûnî, *Tahkîk*, s.19; Sachau, *Alberuni's India*, I, 39.

⁴¹ Bîrûnî, *Tahkîk*, s.125; Sachau, *Alberuni's India*, I, 251.

durumu değerlendirir.

Nübüvvet

Bilindiği gibi klasik Kelam kitaplarımızda peygamberliğin imkânına yöneltilen itirazların önemli bir kısmı daha çok Hint kültürüne mal edilen Berâhime'ye nispet edilir. Bu iddialardan en başta gelenlerinden biri şudur: Peygamberler ya akla uygun ya da aykırı hükümler getirirler. Akla uygun şeyler getirmişlerse insanlar peygamberlerin getirdiği hususları zaten akıllarıyla bilip öğrenebileceği için bunlardan müstağnidir. Akla aykırı hususlar getirmişlerse zaten bunlar saçma olacağı için onlara uymamak gerekir.⁴²

Bîrûnî, Hintlilerin ve onları sıklıkla kıyasladığı Eski Yunanlıların uygulama ve inanışlarından bahsederek peygamberliğin imkânına karşı çıkan ve klasik Kelam kitaplarında Berâhime'ye nispet edilen söz konusu iddiaların alt yapısının daha iyi anlaşılmasına imkân sunmaktadır.

Buna göre Antik Yunanlılar dinî ve medenî yasalarını bu iş için görevlendirilmiş ve ilâhî yardıma mazhar olduklarına inanılmış *Solon, Draco, Pisagor, Minos* gibi hakîmlerden almışlardır. Yine Musa'dan iki asır sonra Girit ve çevresindeki adaların valisi olan Mianos ve yine aynı yıllarda yaşayan Minos gibi valiler kanunları vaz' ederken bunları bizzat Zeus'tan aldıklarını söylemişlerdir.

Hintliler de Yunanlılara benzer şekilde dinî hukuku ve kanunlarını dinlerinin temeli olarak gördükleri *Rişi/hakîmlere* dayandırmışlardır. Bu âlemde zaman zaman insan suretinde (avatara) görüldüğünü kabul ettikleri *Nârayana* onlara göre kanun koyucu değil, kötülük yeryüzünü tehdit ettiğinde onu ortadan kaldırmak ve âlemi yeniden yoluna koymak için inen bir avatardır. O, yeni bir şeriat ortaya koymamakta veya var olanı da değiştirmemekte sadece mevcut kanunlara göre hareket etmektedir. Bundan dolayı Hintliler, bazı beşerî ihtiyaçlar için söz konusu olsa bile, yasa ve ibadet hususlarında peygamberden müstağnidir.⁴³

Meâd

Meâd konusunda günümüzde de İslâmiyet Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerin âhîret anlayışlarıyla uyuşmayan bir görüş

⁴² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Salih Sabri Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, İstanbul tsiz, s. 135 vd.

⁴³ Bîrûnî, *Tahkîk*, s.51-52; Sachau, *Alberuni's India*, I, 106-107.

tenâsüh/reenkarnasyondur. Bîrûnî'nin bu konuda yaptığı en önemli tespitlerden biri, bu öğretinin Hindular için kelime-i tevhid, Hıristiyanlar için teslis, Yahudiler için şabat gibi bir ehemmiyeti haiz olduğudur. Patanjali'nin Yoga Sutra tercümesinde bunu "Hintliler, kendileri arasındaki tartışmalarda mutlaka ruh göçü meselesi, hulûl belâsı, ittihad ve normal doğuma göre gerçekleşmeyen (yeniden) doğumdan bahseden bir topluluktur" diyerek dile getirir.⁴⁴ Bîrûnî Hinduların âlem anlayışı ve reenkarnasyon görüşleriyle ilgili şu açıklamalarıyla konuyu izah etmektedir:

Hintlilerin *loka* adını verdikleri bu âlemin aşağı, yukarı ve orta olmak üzere üç ana bölümü vardır. En üst kısım *svarloka* (cennet), alttaki kısım yılanlar diyarı olarak bilinen *nâgaloka* yani cehennemdir. İnsan orta âlem (*madhyaloka*) veya insanlar âlemi (*manuşyaloka*) dedikleri bu âlemde işledikleri eylemlere göre ya üst âlem/cennete ödül almaya (*svarloka*) ya alt âlem/yılanlar diyarı-cehenneme (*nâgaloka/nâraloka/pâtâla*) cezasını çekmeye gider. Cennete gidecek kadar iyilik işlemeyen ve kâmil hâle gelmeyen ya da cehenneme müstahak olacak kadar kötülük işlemeyen veya cehennem hayatından dönmüşünde belli bir süre burada ikamet etmek zorunda olan ruhlar ise bitkiler ve hayvanların yaşadığı *tiryakloka* denilen bir âlemde yaşar. Burada insan bedenine ulaşıncaya kadar bitkilerin en alt sınıflarından hayvanlar dünyasının en üst tabakalarına kadar bu âlemde sürekli dolaşırlar, bedenden bedene intikal eder. Geçici cennetlerde bir süre mükâfatlandıktan sonra geri gelen ruhlar, derhal yeni bir insan bedenine girer, eylemleri sonucunda cehenneme düşen ruhlar ise, insan bedeninde yaşama derecesine ulaşıncaya kadar bitkiler ve hayvanlarda dolaşır.⁴⁵

Yukarıdaki anlatımlarda bir kez daha görüldüğü üzere Reenkarnasyon ruhun sayısı belli olmayan bir şekilde defalarca bir bedenden diğerine intikâlini ön görmektedir. Bu durumun özellikle İslâm başta olmak üzere Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerin ahiret anlayışıyla bağdaşması mümkün değildir. Bugün için ülkemizde reenkarnasyonu savunanların önemli bir kısmının farkında olarak

⁴⁴ Bîrûnî, *Kitabu Batencel el-Hindî* (Patanjali), Tah. Hellmut Ritter, (al-Bîrûnî's übersetzung des Yoga-Sûtra des Patañjali *Oriens*), Vol. 9, No. 2 (Dec. 31, Leiden 1956), s. 167.

⁴⁵ Bîrûnî, *Tahkîk*, s.29; Sachau, *Alberuni's India*, I/59-60.

ya da olmayarak Hint menşeli inançları empoze etmeye çalıştıkları görülmektedir.⁴⁶ Bu açıdan Bîrûnî'nin Hindu inanç ve kültürü hakkındaki tecrübeleri itibariyle bu konuda söyledikleri günümüz için de önemini korumaktadır.

Sonuç

Kelâm İlminin öncelikli amaçlarından biri İslâm İtikadının bozulmasına engel olmaktır. İslâm İtikadının merkezinde ise Tevhîd anlayışı yer alır. Bîrûnî, bu anlayışa yönelik tehditler ve bunların nasıl bertaraf edileceği hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Ona göre din konusunda ince eleyip sık dokumayan, somut düşünceye meyilli kişiler, Tevhîd anlayışından daha uzaklaşmaya daha çok meyillidir, bunların inanç ve uygulamalarına birtakım hurafelerin ve putperest temayüllerin bulaşma ihtimali daha fazladır. Farklı dinlerden de olsalar ilahiyat konusunda dikkatli bir tefekküre sahip olup hakikati araştıran, onu arzulayanlar ise Tanrı'dan başkasına ibadet etme, puta tapma vb yanlışlıklardan uzak kalmışlardır. Sağlıklı bir inanca sahip olmak için tahkîk esastır.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de farklı dinlerden, inançlardan olan insanların teması, karşılıklı alış verişi vs. devam etmekte hatta artan ulaşım-iletişim imkan ve vasıtalarıyla eskiye göre belki de katlanmış bulunmaktadır. Müslümanlar da dünyanın pek çok yerinde bulunmakta ve söz konusu durumu yaşamaktadır. Diğer taraftan Müslümanların hepsi tek mezhebe mensup da değildir. Yine bu farklı mezhep mensuplarının da birbiriyle temas ihtimalleri geçmişe nispetle artmıştır denilebilir. Her insanın benimsediği din ve/veya mezhebin esaslarını savunması, diğerlerinden daha uygun

⁴⁶ Bîrûnî, "Mânî, İran'dan kovulunca, Hindistan'a giderek Hindûlardan tenâsüh anlayışını öğrendi ve bu anlayışı kendi sistemine uyarladı. O, Sifru'l-esrâr (Sırlar Kitabı)'da şöyle der: "Havarîler, ruhların ölümsüz olduklarını, yolculukları boyunca her türlü bedene girebildiklerini, çeşitli hayvan biçimlerini alabildiklerini, hatta cansız nesnelere bile bedenleştiklerini bildiklerinden, Mesih'e şöyle bir soru yönelttiler: Gerçeği bilmedikleri gibi kendi varoluşlarının kaynağını bile bilmeyen ruhların akibeti ne olacak? Bunun üzerine İsa cevap verdi: Hakikatin kendisindeki tecellisinden habersiz olan zayıf ruhlar, sonunda huzur ve mutluluğa ulaşmadan yok olacaktır." (bkz. Bîrûnî, *Tahkîk* s. 27; Sachau, *Alberuni's India*, I/54-55) sözleriyle geçmişte böyle bir işi Maninin yaptığından bahseder.

olduğunu muhataplarına anlatması izah etmesi beklenen tabii bir durumdur. Hatta başta ilim adamları olmak üzere her Müslümanın dinini doğru anlaması, anlatması ve gerektiğinde ona yönelik şüphelere, itirazlara karşı savunması bir vazife telakkî edilir.

Elbette burada dikkat edilmesi gereken bazı ilkeler olmalıdır. Herhangi bir mezhebe ya da dine mensup kişinin görüşü tenkid edilebilir. Ancak sağlıklı bir eleştirinin önce doğru bilgiye dayanması kaçınılmazdır. Öncelikle karşımızdakinin/muhatabımızın fikir, inanç ve yorumlarını öğrenmek ve eleştirirken bunları dikkate almak gerekir. Birûnî bu konudaki görüş ve prensipleri kadar uygulamalarıyla da en güzel örneklerden biri olmuştur.

Kaynakça

- Bhagavad-Gîta with Commentary of Sankaracarya*, trans. by S. Gambhinananda, Advaita Ashrama, Calcutta, 1991.
- Birûnî, Ebû Reyhan, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. D. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul, 2011.
- Birûnî, Ebû Reyhan, “*Kitâbu Batenceli'l-Hindî fi'l-halâsi mine'l-emsâl*” (Arapça) tercümesi, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 34 Fa 1589/105, 412a-419a hâmişinde.
- Birûnî, Ebû Reyhan, *Kitabu Batencel el-Hindi (Patanjali)*, tah. Hellmut Ritter, (al-Birûnî's übersetzung des Yoga-Sûtra des Patañjali Oriens), Vol. 9, No. 2 (Dec. 31) Leiden 1956.
- Birûnî, Ebû Reyhan, *Tahkiku ma li'l-hind min makule makbule fi'l-akl ev merzule*; ed. Edward Sachau, Fuat Sezgin Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1993 (London: 1887'nin tıpkıbasımı)
- Birûnî, Ebû Reyhan, *Alberuni's India*, (I-II), trans. and ed. by, E. Sachau, New Delhi, 2007.
- Eş'ari, Ebu'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*; tsh. Hellmut Ritter, Wiesbaden, 1963.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, sadeleştiren: Sabri Hizmetli, Ankara 2013.
- Lawrence, Bruce B., “Biruni, Abu Rayhan viii. Indology”, *Encyclopædia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 3, ss. 285-287.
- Pines, Shlomo ve Tuvia Gelblum, “Al-Biruni's Arabic Version of Patanjali's “Yogasutra”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, vol. 29, no:2 (1966), ss. 302-325.
- Pines, Shlomo ve Tuvia Gelblum, “Al-Biruni's Arabic Version of Patanjali's “Yogasutra”: A Taranslation of the Second Chapter and a

- Comparison with Related Text", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 40, no:3 (1977), ss. 522-549.
- Pines, Shlomo ve Tuvia Gelblum, "Al-Biruni's Arabic Version of Patanjali's "Yogasutra": A Translation of the Third Chapter and a Comparison with Related Text", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 46, no:2 (1983), ss. 258-304.
- Pines, Shlomo ve Tuvia Gelblum, "Al-Biruni's Arabic Version of Patanjali's "Yogasutra": A Translation of the Fourth Chapter and a Comparison with Related Text", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 52, no:2 (1989), ss. 265-305.
- Ritter, Hellmut, "al-Birūnī's übersetzung des Yoga-Sūtra des Patañjali", *Oriens*, Vol. 9, No. 2 (Dec. 31, 1956), s. 165-200.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul 1991.
- Tümer, Günay, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara-1991.
- Yavuz, Salih Sabri, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, İstanbul, tsiz.

